

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ЧИННИК ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ РОЛІ РЕЛІГІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ

З набуттям незалежності Україна впевнено стала на шлях утвердження і подальшого розвитку демократичних засад, світоглядно-ідеологічного і політичного плюралізму. В таких умовах основні принципи свободи совісті отримали своє конституційне забезпечення. Без сумніву, це сприяло підвищенню уваги значної частини населення до світоглядно-духовних аспектів власного і суспільного життя, зумовило суттєві зміни у релігійній сфері як кількісного, так і якісного виміру. В наслідок цього за нинішніх умов релігія і Церква відіграють значну роль у житті українського суспільства, оскільки є важливим фактором соціальної взаємодії людей, зумовлюють їх соціальну поведінку, певною мірою визначають координати подальшого суспільного розвитку.

Проблема функціональності релігійного комплексу, механізм її реалізації в соціумі завжди були в центрі наукових досліджень релігієзнавців. Ця тема в тому чи іншому аспектах досліджувалась Р.Беллою, Е.Дюркгеймом, Г.Зіммелем, Е.Трьольчем та іншими. Їх основоположні ідеї отримали розвиток у працях українських релігієзнавців М.Бабія, В.Бондаренка, М.Заковича, С.Здіорука, В.Єленського, А.Колодного, Б.Лобовика, М.Новиченка, О.Сагана, Л.Филипович, О.Уткіна.

Водночас проблема впливу свободи совісті на зміст і форми виявлення соціальних функцій релігії та її інституалізованих форм ще не була темою окремого дослідження. Через це метою даної наукової розвідки є з'ясування впливу реалізації свободи совісті на зміну змісту соціальних функцій релігійних організацій.

Свобода совісті, як відомо, є однією із фундаментальних цінностей життя людини і суспільства. У філософському контексті вона постає як "особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення в духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно орієнтованого вибору"¹. В концептуальному плані вона є однією із головних свобод особистості, оскільки саме на її основі базуються інші свободи і права людини.

Принцип свободи совісті як такий теоретично формулюється в західноєвропейській культурі XVI-XVII століття в працях Я.Крелля, С.Припковського, А.Вишоватого та інших. Пізніше їх ідеї у своїх роботах про релігійну толерантність розвинув Дж. Локк². Значний вплив на розвиток уявлень про свободу совісті в її правовому розумінні здійснили Б.Спіноза, Ж.Мелльє, Т.Гоббс, Д.Толанд.

В історії суспільства критичний перегляд пануючих релігійних доктрин, як правило, був зумовлений об'єктивною необхідністю більш адекватного відображення існуючих умов соціального та індивідуального життя людини, потребою реалізації її нових ідей, подолання перешкод для вільної соціальної і культурної творчості особистості. Виникнення і поширення в епоху домінування конкретної конфесії вільнодумства, ересей, сект, врешті атеїзму, свідчило про внутрішні протиріччя і незгоди в ній самій, їх загострення, що часто породжувало боротьбу взагалі з релігійною монополією в духовному житті суспільства. Так, розвиток і утвердження буржуазного способу виробництва зумовило виникнення і розповсюдження реформаційного руху в Європі, який поділив західне християнство на католицизм і

* Доцент кафедри філософії та політології Хмельницького інституту регіонального управління та права, к.філос.н.

¹ Бабій М. Свобода совісті //Релігієзнавчий словник -К., 1996.- С. 296

² Див.: Локк Дж. Сочинення. В 3-х т. – М., 1988. – Т. 3. – С. 66-134

протестантизм. І хоч і до цього в ній існували елементи віротерпимості, але це був зовсім інший тип віротерпимості, ніж віротерпимість, яка вже будується на засадах реалізації принципів свободи совісті.

В то й же час, релігія за своєю суспільною природою є невід'ємним елементом соціального життя, виконує в ньому важливу функціональну роль. У своєму інституалізованому вияві вона знаходиться у взаємозв'язку, взаємодії (тією чи іншою мірою) зі всіма структурними елементами соціуму, впливає на їх розвиток або навпаки суттєво йому заважає. Релігія виявляється взаємозв'язаною із усіма рівнями людських відносин – від щонайменшого, яким є сім'я, і до вищого, тобто все людство.

В сучасних умовах у правовому плані релігійні організації мають справу насамперед з державою, яка, власне, й задає “правила гри”, оскільки саме вона затверджує зміст юридичних норм, які регулюють суспільні відносини в процесі реалізації індивідом свого права на свободу совісті і контролює їх виконання. Ці закони передбачають створення в державі таких умов, які давали б можливість особистості вільно і повною мірою самореалізуватися в системі суспільних установок, координат свого світоглядного вибору.

Під впливом кардинальних змін, що відбулись і продовжують відбуватися у нашій державі, релігійні інституції та організації у житті нашого суспільства зайняли якісно інше місце, ніж це було в радянський період їх історії. “Якісна новизна місця релігійних інституцій полягає в тому, - зазначає В.Климов, - що вони набули статусу справді самостійних, самодостатніх, незалежних від світських інститутів (державних, політичних, громадських) утворень, із своїм відмінним від світського світобаченням і світосприйманням; із своєю структурою, ієрархією, органами управління, засобами інформації, власністю, притаманним тільки їм способами і формами релігійного спілкування з одно- та іновірцями, поширенням свого впливу тощо”¹. В умовах реалізації основоположних принципів свободи совісті у релігійних організацій з'явилися реальні механізми впливу на державні і суспільні структури, дієві форми контролю за порушенням прав та інтересів як релігійних організацій в цілому, так і окремих віруючих.

Все це дозволило релігійним інституціям суттєво розширити поле власної діяльності, а в деяких випадках вийти навіть за межі власне релігійної діяльності, що вплинуло і на зміну їх функціональної ролі. “Функціональна роль релігії в житті людини, суспільства, - зазначає М.Бабій, - тим вагоміша і плодотворніша в усіх аспектах свого вияву, чим вищий ступінь свободи буття релігії в соціумі, чим сприятливіші в юридичному, соціально-політичному сенсі умови та можливості для вільної і повноцінної діяльності релігійних організацій та практичної реалізації віруючою особистістю свого віросповідного вибору”².

Функціональна роль релігії у суспільстві значною мірою залежить від її взаємовідносин з державними структурами. У світовій практиці, як відомо, історично склалися три базові моделі відносин між державою і церквою: сепараційна, коопераційна та протекціоністська (патерналістська). Перша модель за своєю суттю передбачає безумовне відокремлення діяльності церкви від державної. У цій ситуації сфери впливу державних структур та церковних розмежовані і жорстко регламентовані. Таким чином, поле діяльності релігійних організацій звужується законодавчими засобами, а самі вони перебувають під контролем відповідних державних органів. Через це в такій ситуації вони не відіграють значної

¹ Климов В. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі //Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. – К., 2002. - № 6. – С.131.

² Бабій М. Громадянське суспільство і свобода буття релігії: діалектика взаємозв'язку //Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. - Чернівці, 2004. – Вип.. 203-204. Філософія. – С.254

функціональної ролі. Друга модель таких відносин фактично передбачає співпрацю державних та церковних структур, активну участь релігійних інституцій в реалізації соціальних, культурних, освітніх та інших програмах, що фінансуються державою. Зрозуміло, що це створює широке поле для діяльності релігійних організацій, реалізації в повному обсязі їх функціональної ролі. І остання, третя модель, передбачає відкриту ідеологічну і фінансову підтримку певної церкви державою. У цьому випадку дана церква практично перетворюється на специфічний політичний інститут підтримки діючих владних структур і тому у принципі не може бути щодо до них опозицією, що, зрозуміло, призводить до суттєвого звуження її власних соціальних функцій в суспільстві, оскільки її діяльність часто-густо дублює функції держави. Саме тому оптимальною для виконання церквою своєї функціональної ролі є друга (коопераційна) модель відносин між державою і церквою, яка практично створює широкі можливості реалізації соціальних функцій релігії через діяльність церковних організацій. Щодо України, то її чинне законодавство фактично передбачає дію першої моделі взаємовідносин між державою і церквою, що, як вже зазначалося, суттєво обмежує поле діяльності релігійних організацій у суспільному житті, зокрема у формуванні і розбудові структур громадянського суспільства.

Широка здатність релігійних інституцій адаптуватися до постійних змін умов життя людини і суспільства є загальновідомою. Це пояснюється тим, що сама релігія є такою формою суспільної свідомості, яка може в принципі заповнюватися різноманітним конкретно-історичним змістом, який тією чи іншою мірою відображає реальний стан життя. Більш того, відсутність такої здатності поставила б питання про саме існування релігії в історії людства, адже в процесі практичної діяльності людства відбувається постійне накопичення знань, що об'єктивно веде до періодичного перегляду, переосмислення наявної картини світу та, відповідно, місця і ролі в ньому людини. А це, як правило, вступає в протиріччя з проголошеними раніш релігійними догматами. До цього варто додати і те, що сама людина практично не змогла б існувати у цьому світі, як би у своїй діяльності орієнтувалася тільки на надприродний світ, чекала б постійної допомоги від трансцендентальних сил. Тому релігійні організації завжди прагнули в тій чи іншій мірі адекватно відображати фактичну ситуацію в суспільстві, узгодити свою діяльність до потреб тих соціальних змін, які відбулися в суспільстві.

Саме така широка здатність пристосовуватися до зазначених змін, вміння витлумачувати нові факти життя у традиційному релігійному контексті й зумовило їх високий адаптаційний потенціал. Для прикладу, католицизм певною мірою відповідав соціальним потребам рабовласництва, феодалізму, капіталізму і, навіть, соціалізму. Водночас, нові умови соціального життя потребують і більш адекватних форм релігійності. Так, протестантизм, який сформувався під впливом буржуазного способу виробництва, суттєво змінив світоглядно-ідеологічні засади християнського віровчення відповідно до потреб нового, буржуазного суспільства. Якщо згідно вчення католицизму людина могла досягнути особистого спасіння тільки завдячуючи старанням і діянням Церкви, то ідеологи протестантизму виходять з того, що первородний гріх спотворив природу людини, позбавив її здатності до добра. Через це вона може врятуватися не тільки за допомогою добрих справ, таїнств і аскетизму, як це було раніш, а й через особисту віру в спокутну жертву Ісуса Христа. Саме тому, з точки зору протестантизму, вся людська діяльність має релігійне значення, а тому попередні релігійні засоби досягнення врятування в потойбічному світі (обряди, богоугодні справи, аскеза, відхід від мирського життя і т.д.) оголошуються ним несуттєвими. Тому він наголошує “на спасінні через віру, але віру вільну”. Це відкриває шлях до стимулювання у людей ініціативи, підприємливості, що зрештою сприяє нагромадженню матеріальних благ. Але така діяльність вже не розглядається як негідна

справа, а, навпаки, як шлях отримання божественної благодаті. Тому успіхи таких віруючих, зокрема в бізнесових справах, свідчать про прихильність до них Бога.

Прийняття західним християнством постулату про свободу людини як вищу цінність її земного буття в якості соціально-культурної даності і його практична реалізація зумовили перегляд більшістю церков свого відношення до участі парафіян у всіх сферах суспільного життя. За таких умов вони вважають можливим своїх віруючих зробити повнокровними учасниками процесу управління державою, здійснюють пошук нових і більш повних форм участі в процесах демократизації своїх послідовників. “Життя демократії, - зазначають ієрархи римо-католицької церкви, - не може бути ефективним без активної, відповідальної та щирої участі кожного із нас”¹. Такий підхід був католицької церкви офіційно був узаконений ще рішеннями Другого Ватиканського собору (1962-1965). В його документах, зокрема, зазначено, що “миряни не повинні відмовлятися від участі в громадському житті, в економічній, соціальній, законодавчій, адміністративній та культурних сферах, маючи на меті на особистому та державному рівні пропагувати суспільне благо”². Тому нині релігійним обов’язком католиків є пропаганда та захист таких суспільних цінностей як громадянський порядок і мир, свобода та рівність, повага до людського життя та довкілля, справедливість та солідарність. Той факт, що “місія Церкви є духовного порядку, насправді не протиставляє її світові. Надія на вічне спасіння та змагання (діяльне прагнення) до підтримки людей – це різні речі, і варто це пам’ятати. Однак вони не роздільні, адже саме на землі, в історії, в конкретних умовах життя кожна людина готує, вирішує і наперед переживає своє вічну долю. Несправедливість, визиск, неuczтво, які в межах суспільства нерідко консолідується у справжні “структури гріха”, є великими ворогами людини, бо вони впливають на моральну поведінку людини, позбавляють її гідності особи, перешкоджають їй здійснити своє покликання”³. Таким чином, по суті відбувається переорієнтація в бік “змирщення” соціальних функцій римо-католицької церкви, що у все більшій мірі відображає входження віруючої людини у реальний світ буття за умов свободи совісті.

На відміну від такого підходу православ’я зайняло консервативну позицію. Православ’я загалом протистоїть процесу протестантизації, всіляко обстоює свою ортодоксальність, прагне подати свою традицію як цілковито позитивне явище”. В той же час, під тиском реалій сучасного життя, частина православних ієрархів виступають за проведення реформ релігійного життя. “Реформатори, - заявляє диякон Андрій Кураєв, - говорять: якщо зараз, сьогодні не провести реформи, - православ’я зникне. Їх опоненти заявляють: саме якщо почати реформи, - православ’я зникне, і тому ніяких реформ ні зараз, ні в майбутньому”⁴. Такий поділ щодо проведення реформ проходить по відомій лінії, яка умовно поділяє православний клір на “консерваторів” та “лібералів”. Перші, побоюючись, що православна церква, беручи активну участь у мирському житті, сприяючи входженню людини у сучасний світ, втратить свою ідентичність, стоять на позиції збереження нею статус-кво. Так, професор Московської Духовної академії А.Осіпов в одному із своїх виступів назвав обмирщення церкви однією із найбезпечнішою внутрішньою хворобою православної церкви. “І саме небезпечне в ній, - наголошує він, - це її виправдання як необхідного етапу на шляху відродження Церкви”⁵.

¹ Йозеф Кардинал Ратцінгер, Тарнісіо Бертоне. Миряни і політика. Доктринальні зауваги щодо деяких питань стосовно участі католиків у політичному житті // Арка. – 2003. - № 7(65).

² Там само.

³ Суспільна доктрина Церкви. (Збірник статей). – Львів, 1998. – С. 115.

⁴ Кураєв Андрей, Дьякон. Обновление традиции // Материалы Международной богословской конференции “Живое предание”. Сб. докл. – М., 1999. – С.26.

⁵ Цит. по.: Сладков А. Совместимы ли монастырь и “высокие технологии” ? // Наука и религия. – 2003. - № 12. – С.29.

Водночас у православ'ї є ієрархи, які стоять на протилежних позиціях. Особливо це стосується зарубіжного православ'я, де визнається потреба у проведенні постійного оновлення форм і методів самого церковного життя, систематичного діалогу з “зовнішнім світом”. Тому воно ставить перед собою завдання перетворити всю повноту суспільного життя на засадах християнських світоглядно-духовних цінностей. “Церква і, взагалі, релігія, - зазначає митрополит Швейцарський Дамаскін (Папандреу), - повинна звільнитися від тягара історичного минулого і підготуватися відповідно до оновлення шукань сучасної людини, які можуть і повинні створити необхідні передумови для кращого суспільства, з більш людськими структурами і відношеннями”¹. Такий підхід потребує відповідно переосмислення сутності самої людини, сенсу її життя. Через те зараз характерною рисою православного богослов'я починає виступати розгляд особистості як суть, осереддя та мета суспільства, що потребує шанувати індивіда разом з його універсальними та невід'ємними “людськими правами”. В контексті цього відбувається й переосмислення змісту та форм суспільної діяльності віруючих. “Простий мирянин, - наголошує православний діяч В.Філімонов, - немає ніякого права замкнутися в собі, жити тільки своїм власним життям, піклуватися лише про власне індивідуальне спасіння”².

За нинішніх умов православна церква не може стояти осторонь тих процесів, які відбуваються в державі. Через те для кожної з існуючих в країні гілок православ'я досить актуальною є проблема визначення щодо присутності у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. Формування структур такого суспільства вимагає подальшої демократизації всіх сфер суспільного життя. “У зміцненні демократії, - зазначив Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, - церква може зробити, і може зробити немало. Але тільки через відродження духовності у суспільстві. А духовність залежить від церкви, тому що на сьогодні лише церква має можливість впливати на наше суспільство – і не тільки на суспільство, а й на владу, тому що інших джерел духовності на сьогодні немає”.

За сучасних умов релігійні інституції та організації в умовах реальної реалізації свободи совісті все в більшій мірі виходять за межі того, що характеризує їх як власне релігійні. “Це змирнення християнства (а воно вже активно розвивається), - зазначає А.Колодний, - виявиться в опануванні ним справою освіти, мистецтва, культури загалом, виходом в політику, бізнес”³. Зокрема вони активно займаються розвитком релігійної освіти, піднімають питання про зближення світської і духовної освіти, запровадження в загальноосвітній школі “Основ християнської етики”. Розробляються і здійснюються заходи з реалізації релігійного морального потенціалу поза межами храмів і молитовних будинків, особливо в середовищі дітей та молоді.

Таким чином, реалізація основоположних принципів свободи совісті, з одного боку, виступає фактором переосмислення релігійними інституціями та організаціями змісту власної діяльності, з іншого – сприяє переорієнтації їх функціональної ролі, оскільки у поле їх діяльності і осмислення включаються економічні, політичні, правові, медико-біологічні, духовно-моральні, благодійницькі, екологічні та інші проблеми. Правда, в цьому плані потрібно зауважити і те, що цей процес не завжди носить лінійний характер, оскільки хоч в основному релігійні організації на словах активно ратують за реалізацію соціальної активності віруючих в земному світі, водночас вони прагнуть не допустити повного “обмирщення” їх свідомості, запобігаючи тим самим зведення соціальних функцій релігії і Церкви до вирішення чисто земних проблем.

¹ Митрополит Швейцарський Дамаскін (Папандреу). Православие на пороге третьего тысячелетия. – К., 1999. – С. 23.

² Філімонов В.П. Пред Богом все равны // Спасите наши души. -№11(55). – 2000. – С.7.

³ Колодний А. Християнство в духовних і культурних процесах сучасності //Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Вип.. 163-164. Філософія. С. 9.